

**ЛЕКСІКА-ГРАМАТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ САСТАЎНЫХ
ВЫТВОРЧА-ПРАМЫСЛОВЫХ ТАПОНІМАЎ БЕЛАРУСІ**

Сярод вытворча-прамысловых тапонімаў значную групу складаюць састаўныя тапонімы, што ўяўляюць сабой лексікалізаваныя словазлучэнні, у структуру якіх уваходзяць, як правіла, два кампаненты – суб'ект і атрыбут: *Нова Рудня, Сцяпанавя Пасека, Новая Цагельня, Высокая Буда, Малы Млынок, Дзямідава Жэсць, Смалакурны Завод, Чырвоны Араты, Будзенская Рудня, Крацкія Пасекі, Бандарскае Pole.* У такіх адзінках функцыю суб'екта (апорнага кампанента) звычайна выконвае субстантыў у сінгулятыўнай (*Новая Цагельня, Рудня Марымонава, Верхняя Рудня*) і плуратыўнай форме (*Малыя Кавалічы, Бліжнія Бондары, Вялікія Кавалічы*), на які і прыпадае асноўная сэнсавая нагрукка ўсёй

намінацыі. “Пры гэтым, нягледзячы на граматычна галоўную ролю субстантыўнага кампанента ў структуры словазлучэння, асноўную тапанімічную нагрузку выконвае атрыбутыўны кампанент” [1, 84].

Аналіз тапонімаў названай групы сведчыць, што ў якасці атрыбутыўнага кампанента, які можа знаходзіцца як у прэпазіцыі, так і ў постпазіцыі ў адносінах да дамінуючага субстантыва, найчасцей выступае прыметнік або назоўнік, радзей – лічэбнік, які дапасуецца да назоўніка: *Глебава Рудня, Рудня Марымонава, Новы Майдан, Барталамееўская Рудня, Дзямідава Жэсьць, Буда Буйнавіцкая, Буда Стадолицкая, Паташня I, Паташня II, Бортнікі I, Бортнікі II*.

У залежнасці ад лексіка-граматычнай характарыстыкі атрыбутыўных словазлучэнняў сярод састаўных тапонімаў вытворча-прамысловага тыпу можна вылучыць асноўныя мадэлі: “*якасны прыметнік + субстантыў*”, “*адносны прыметнік + субстантыў*”, “*прыналежны прыметнік + субстантыў*”, “*ад’ектываваны прыметнік + субстантыў*”, “*тапонім + лічэбнік*”.

1. *Састаўныя тапонімы “якасны прыметнік + субстантыў”*. У такіх тапанімічных найменнях якасныя прыметнікі, якія складаюць больш за 60 адзінак, часцей за ўсё ўказваюць на:

а) адносную ханалогію ўзнікнення геаграфічнага аб’екта, назва якога стала асновай састаўнога тапоніма: *Новая Рудзіца, Новая Руда, Новая Рудня, Новы Гуткоў, Новая Гута, Новая Цагельня, Новы Будкаў, Новая Буда, Новыя Буды, Новы Майдан, Новыя Ганчары, Старая Руда, Старая Рудзіца, Старая Рудня, Старая Цагельня, Стары Будкаў, Старая Будаўка, Стары Майдан, Старое Бондарава, Старыя Бондары, Старыя Ганчары, Старыя Буды, Стары Млын*;

б) колер аб’екта: *Чырвоная Рудня, Чырвоная Буда, Красны Пахар, Красная Буда, Чырвоныя Буднікі, Чырвоны Араты, Чырвоны Ваняк, Чырвоны Пільшчык*. Большая частка такіх састаўных найменняў, як сведчыць В. Лемцогова, з’явілася ў 20-60-я гады ХХ ст. Час узнікнення тапоніма з’яўляецца крытэрыем вызначэння семантыкі азначэння *чырвоны* [2, 90]. У дарэвалюцыйных найменнях прыметнік *чырвоны* ўжываўся ў такіх спалучэннях са значэннем “*чудоўны, прыгожы*”; у савецкі ж перыяд азначэнне *чырвоны* пачало выкарыстоўвацца пераважна са значэннем “*чырвоны, дурпуровы як сімвал рэвалюцыі*”. “У сферы айканіміі адбылося расшырэнне функцыянальных граніц новых азначэнняў” [3, 146]. Так, у тапонімах савецкага перыяду атрыбуты *чырвоны, красны* мелі не толькі метафарычнае значэнне “*рэвалюцыйны, сацыялістычны*”, але і неслі сэнсавую нагрузку “*новы, народжаны рэвалюцый*”. Паводле В. Лемцоговай, у 30-60-я гады ў беларускай тапанімічнай сістэме састаўныя тапонімы з азначэннямі *красны, чырвоны* сталі дамінуючымі: *Красны Мост, Чырвоны Пільшчык, Чырвоная Ніва, Чырвоная Паляна* і г.д. Толькі ў адной Гомельскай вобласці зараз больш за семдзсят тапонімаў з азначэннем *Чырвоны* [4, 3]. Пра гэта паэт Віктар Ярац, які нарадзіўся ў пасёлку *Красны Мост* Рэчыцкага раёна, пісаў: “Сваю назву пасёлак атрымаў адразу ж пасля рэвалюцыі. Тады было вельмі модна, распаўсюджана “фарбаваць” найменні гарадоў і вёсак чырвоным рэвалюцыйна-пралетарскім колерам. Адсюль – і *Красны* (а не які іншы) *Мост*” [5, 199];

в) памер ці форму геаграфічнага аб’екта, назва якога ляжыць у аснове субстантыўнага кампанента населенага пункта: *Малыя Кавалічы, Вялікія Кавалічы, Вялікая Кавалёўшчына, Вялікія Смалянцы, Вялікія Сітцы, Малая Паташня, Малая Кавалёўшчына, Малыя Кавалі, Вялікі Рудзец, Вялікія Кашэўнікі, Малыя Булатнікі, Малая Лубня, Высокая Буда, Малы Млынок, Малы Рудзец, Малыя Бортнікі, Малы Стары Шклоў*.

У гэтых кваліфікацыйных утварэннях выразна дамінуюць якасныя прыметнікі з азначальнымі антанімічнымі кампанентамі *стары – новы, вялікі – малы*,

якія выконваюць дыферэнцыйную функцыю і ўтвараюць палярызацыйныя пары /стары – новы/: *Старая Рудзіца – Новая Рудзіца, Старая Руда – Новая Руда, Старая Рудня – Новая Рудня, Стары Гуткаў – Новы Гуткоў, Старая Цагельня – Новая Цагельня, Ганчарова Новае – Ганчарова Старое, Старыя Ганчары – Новыя Ганчары, Старая Будаўка – Новая Будаўка, Старая Буда – Новая Буда, Стары Будкаў – Новы Будкаў, Стары Майдан – Новы Майдан, Старая Гута – Новая Гута, /вялікі – малы/: *Вялікая Кавалёўшчына – Малая Кавалёўшчына, Вялікі Рудзец – Малы Рудзец, Вялікія Кавалічы – Малыя Кавалічы, Вялікае Бондарава – Малое Бондарава, Вялікая Паташня – Малая Паташня*. Усяго намі засведчана больш за 20 такіх антанімічных пар. Кожны кампанент утварае непадзельную па структуры назву, але разам з тым і характарызуе аб'ект. Антанімічныя прыметнікі ўказваюць на адносную храналогію ўзнікнення паселішчаў і іх назваў. Паводле А. Ляўданскага, такія назвы з намінацыйнымі кампанентамі *руда, рудня* сведчаць, па-першае, пра тое, што побач са старымі руднямі ўзніклі новыя, дзе былі выяўлены адклады руды, а перанос радовішча на другое месца часам выклікаўся недахопам там сыравіны – балотнай руды [6, 19], што і паўплывала на ўзнікненне новага паселішча і садзейнічала тапанімізацыі. Населеныя пункты з антанімічнымі прыметнікамі *стары – новы* звычайна выяўляюцца ў межах аднаго раёна на невялікай адлегласці адзін ад аднаго. У састаўных вытворча-прамысловых тапонімах, утвораных па мадэлі “*якасны прыметнік + субстантыў*”, дамінуючую функцыю выконвае атрыбутыўны кампанент у прэпазіцыі: *Старая Рудзіца, Новая Рудзіца, Новая Руда, Новая Рудня, Стары Млын, Старая Руда, Старая Рудня, Чырвоная Рудня*.*

Палярызацыйныя кампаненты *вялікі – малы* зараз не заўсёды ўказваюць на памер аб'екта, а толькі на адносны час яго ўзнікнення. У выніку пэўных сацыяльна-эканамічных прычын ранейшыя малыя па велічыні паселішчы нярэдка станавіліся большымі за былыя асноўныя, што яскрава сведчыць пра завяршэнне тапанімізацыі назвы.

2. *Састаўныя тапонімы “адносны прыметнік+субстантыў”*. Азначальнае слова /адносны прыметнік/ у тапонімах гэтай групы ўказвае на:

а) месцазнаходжанне тапанімічнага аб'екта, назва якога стала асновай субстантыўнага кампанента: *Бліжнія Бандары, Дальнія Бандары, Сярэдняя Рудня, Сярэднія Печы, Бліжэйшы Млынок, Бліжняя Буда, Дальні Млынок, Верхні Млынок, Бліжні Млынок, Вуглавая Рудня, Ніжні Млынок, Ніжняя Рудня, Верхняя Рудня, Горныя Дайліды*. У гэтым выпадку азначэнне ўказвае на размяшчэнне населенага пункта адносна нейкага дамінуючага ў ваколіцах аб'екта;

б) якасць глебы: *Пясочная Буда, Цёпленскія Смалякі*;

в) прызначэнне прамысловага аб'екта: *Кардонная Фабрыка, Смалакурны Завод, Шклянны Луг*;

г) этнічную прыналежнасць заснавальнікаў паселішча: *Нямецкі Млынок, Жыдава Буда*.

Гэты тып вытворча-прамысловых тапонімаў складае каля 40 адзінак. Бінарныя атрыбутыўныя кампаненты *ніжні – верхні, бліжні – дальні*, якія займаюць прэпазіцыйнае становішча, выконваюць дыферэнцыйную функцыю і ўтвараюць антанімічныя пары: /*ніжні – верхні*/: *Ніжняя Рудня – Верхняя Рудня, Ніжні Млынок – Верхні Млынок*; /*бліжні – дальні*/: *Бліжнія Бандары – Дальнія Бандары, Бліжні Млынок – Дальні Млынок*.

Сустракаюцца і трайныя адпаведнасці /*верхні – сярэдні – ніжні*/: *Верхняя Рудня – Сярэдняя Рудня – Ніжняя Рудня*. Азначальныя кампаненты ў такіх назвах указваюць на размяшчэнне паселішчаў адносна цяжэння ракі.

3. *Састаўныя тапонімы “прыналежны прыметнік + субстантыў”*. Атрыбутыўныя кампаненты ў названай мадэлі суадносяцца звычайна з антрапонімамі

і ўказваюць на асобу ўладальніка аб'екта ці на яго прыналежнасць уладальніку: *Сцяпанавы Пасека, Дзямідава Жэсць, Кавалёва Лаза, Францава Буда, Глебава Рудня, Рудня Марымонава, Ісакава Буда, Фядотава Буда, Мар'іна Буда, Пасека Кір'янава, Буда Арцёмава, Руда Юльянава, Рудня Гулева, Рудня Шлягіна, Янава Рудня, Дзямідаўская Рудня, Антонаўская Рудня, Есінава Рудня, Якавіны Печкі*. У гэтай мадэлі пераважае антрапанімічны азначальны кампанент з уласным імемем (*Есінава, Сцяпанавы, Фядотава, Янава* і г.д.). У большасці выпадкаў атрыбут знаходзіцца ў прэпазіцыі ў адносінах да субстантыва. Вытворча-прамысловых тапонімаў гэтай групы намі зафіксавана больш за 30 адзінак.

4. *Састаўныя тапонімы "ад'ектываваны назоўнік + субстантыў"*. Тапонімы названай групы складаюць каля 50 адзінак. Ролю субстантыўнага кампанента выконвае тапонім. Атрыбутыўны кампанент найчасцей матываваны другім тапонімам і ўказвае на адносную прыналежнасць новай назвы да старой, ад якой утвораны ад'ектыў. Гэта звязана ў першую чаргу з тым, што асноўная частка прадпрыемстваў канцэнтравалася ў старых пасяленнях або паблізу іх. Тапонімы вытворчага характару нярэдка заключаюць указанне, да якой вёскі ці іншага дамніуючага ў ваколліцах аб'екта належыць тое ці іншае прадпрыемства [3, 47]. Так, лексічнае словазлучэнне *Смалегаўская Рудня* сведчыць пра тое, што тапанімічная назва ўзнікла на аснове наймення населенага пункта *Смалегаў*. Такім спосабам утварыліся і астатнія тапонімы гэтай групы: *Налібожская (Налібокі) Рудня, Пільнянская (Пільня) Рудня, Завішынская (Завішына) Рудня, Лешчанская (Лешчанка) Гута, Лютненская (Лютня) Буда, Тулаўскія (Тулава) Бондары, Лісінская (Лісіно) Рудня, Нова-Ганцавіцкая (Нова-Ганцавічы) Рудня, Ліпчанская (Ліпчанка) Руда, Петрыцкая (Петрыцае) Буда, Кляпінская (Кляпіна) Буда, Ісканская (Іскань) Кашалёўка, Казельская (Казелле) Буда, Галоўчыцкая (Галоўчыцы) Буда, Прыбыткаўская (Прыбыткі) Рудня, Усохская (Усохі) Буда, Хлупінская (Хлупін) Буда, Буда Буйнавіцкая (Буйнавічы), Буда Стадоліцкая (Стадолічы), Рудня Астражанская (Астражанка), Рудня Мілашэвіцкая (Мілашэвічы), Рудня Локніцкая (Лохніца), Рудня Тонежская (Тонеж), Папоўская (Папоўка) Рудня, Асінаўская (Асінаўка) Гута, Стаўбунская (Стаўбун) Рудня, Стаўбунская (Стаўбуны) Будзішча, Сіманіцкая (Сіманічы) Рудня, Малевіцкая (Малевічы) Рудня, Буднянская (Буда) Слабада, Гарбавіцкая (Гарбавічы) Рудня, Дудзіцкая (Дудзічы) Рудня, Ятушкавіцкая (Ятушкавічы) Рудня, Прусінская (Прусін) Буда, Смолькаўская (Смолька) Буда, Дворская (Двор) Буда, Аголіцкая (Аголічы) Рудня, Вячканская (Вячкын) Рудня, Убарацкая (р. Убарыць) Рудня, Белабярэжская (Белы Бераг) Рудня, Нісімкавіцкая (Нісімкавічы) Рудня, Малевіцкая (Малевічы) Рудня, Антанюўская (Антанюўка) Пасека, Крайская (Крайск) Пасека, Смалегаўская (Смалегаў) Рудня, Лельчыцкая (Лельчыцы) Рудня, Гарбавіцкая (Гарбавічы) Рудня, Перароўскі (Перароў) Млынок, Палаўкоўскі (Палаўкі) Млынок*.

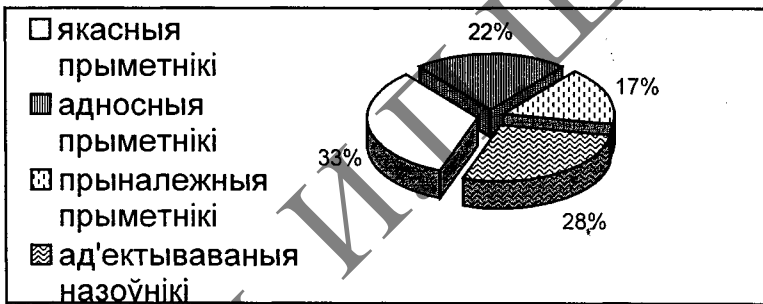
5. Тапанімічную выдзяляльную функцыю выконваюць і лічбавыя абазначэнні, якія, па сутнасці, з'яўляюцца сінонімамі палярызацыйных атрыбутаў */стары – новы – самы новы/*. На Беларусі адзначана больш за 15 вытворча-прамысловых тапонімаў, у складзе якіх ужываецца дыферэнцыятар: *Пасека I, Пасека II; Ганчары I-я, Ганчары 2-я; Кавалёўка I, Кавалёўка II; Бандары I, Бандары II, Бандары III; Дайлідава I-е, Дайлідава 2-е; Старамлыны I-я, Старамлыны 2-я; Бортнікі I, Бортнікі II; Паташня I, Паташня II*. Звычайна дыферэнцыруючы лічэбнік-азначэнне ўжываецца постпазіцыйна.

Сярод састаўных вытворча-прамысловых тапонімаў зафіксаваны таксама трохкампанентныя састаўныя словазлучэнні, якія зараз не функцыянуюць. Так, у склад тапонімаў *Верхняя Мальцы, Ніжняя Мальцы* першапачаткова ўваходзіла лексема *Рудня: Рудня Верхня-Мальцаўская, Рудня Ніжня-Мальцаўская* [6, 5], што

сведчыць пра архаізацыю і нізкую прадуктыўнасць гэтай мадэлі ў сучаснай тапанімічнай сістэме Беларусі. У працэсе бытавання адбылася іх уніфікацыя: трохкампанентныя тапонімы ператварыліся ў двухкампанентныя (*Рудня Верхня-Мальцаўская* > *Верхняя Мальцы*, *Рудня Ніжня-Мальцаўская* > *Ніжняя Мальцы*). Тэндэнцыя да структурнага пераафармлення анімаў, відаць, тлумачыцца заняпадам руднага промыслу ў ваколіцах гэтых паселішчаў.

Звяртае на сябе ўвагу колькасная неадпаведнасць тапанімічных назваў з антанімічнымі парамі *стары – новы*, але яна не ўносіць супярэчнасці ў беларускую тапанімічную сістэму. Па-першае, многія тапонімы з атрыбутам, які паказвае час узнікнення, проціпастаўляюцца простым тапонімам: *Новая Гута – Гута*. Па-другое, наўрад ці можна выявіць антыподы тапонімам савецкага часу, якія неслі пэўную ідэалагічную канатацыю: *в. Зара Новай Жызнi*, *в. Новае Жыццё*, *в. Новы Пахар*.

Такім чынам, вытворча-прамысловыя састаўныя тапонімы Беларусі з'яўляюцца апісальнымі характарыстыкамі геаграфічных аб'ектаў для ліквідацыі айканімічнай аманіміі. Найбольш прадуктыўнымі з'яўляюцца састаўныя вытворча-прамысловыя тапонімы з азначэннем, выражаным якаснымі прыметнікамі (33%) і ад'ектываванымі назоўнікамі (28%). Найменш ужывальныя з адноснымі (22 %) і прыналежнымі (17 %) прыметнікамі.

Прадуктыўнасць атрыбутыўных кампанентаў у састаўных вытворча-прамысловых тапонімах Беларусі.

Літаратура

1. Янушкевіч С.А. Уласныя назвы населеных пунктаў Заходняй Гродзеншчыны: Дыс. ...канд. філал. навук: 10. 02. 01. – Гродна, 1998. – 195 с.
2. Бабушкіна Н.І. Састаўныя айконімы Брэстчыны і іх структурныя тыпы // Беларуская аномастыка. – Мн., 1981. – С. 88-100.
3. Лемцігова В.П. Беларуская айканімія. – Мн., 1970. – 156 с.
4. Лемцігова В.П. Гэта нашы вёскі // Звязда. – 1991. – 19 красавіка. – С. 4.
5. Шур В.В. Беларускія ўласныя імёны. – Мн.: Маст. літ., 1998. – 239 с.
6. Ляўданскі А.Н. Да гісторыі жалезнага промыслу на Палессі. “Працы Палескай экспедыцыі”, вып. 2. – Менск, 1933. – 50 с.
7. Хроніка Убарцкага Палесся / Аўтар-уклад. А.І. Атнагулаў; Навук. рэд. В.Л. Насевіч. – Мн.: Тэхналогія, 2001. – 496 с.

Summary

The article considers the lexico-grammatical peculiarities of the most typical models of compound handicraft-industrial toponyms in Belarus.

Поступила в редакцию 03.03.03.